

Burgerlijke ongehoorzaamheid: teken van nihilisme en normvervaging?

Wibren van der Burg

§1 Inleiding

De houding van de politiek tegenover burgerlijke ongehoorzaamheid is tegenwoordig minder positief dan een jaar of tien geleden. In 1974 was het nog mogelijk dat minister van Justitie Van Agt een zeer principieel betoog hield over de toelaatbaarheid van burgerlijke ongehoorzaamheid. Sindsdien is niet alleen het CDA teruggekrabbeld, maar ook de PvdA. Van de zijde der grote partijen wordt soms zelfs panisch gereageerd op acties van burgerlijke ongehoorzaamheid. Een voorbeeld hiervan is de wijze waarop bijna de hele Tweede Kamer heenviel over een vierstal leden die vorig najaar een oproep ondertekenden tot belastingweigering uit protest tegen de plaatsing van kruisraketten. Minister van Justitie Kortals Altes meende zelfs een demagogische vergelijking te mogen trekken met de Weimar-republiek, die aan dit soort acties tenonder zou zijn gegaan. Ook de PvdA-fractie toonde op zijn zachtst gezegd weinig begrip voor haar fractielid Piet de Visser die de oproep had medeondertekend.

Ook aan de andere kant is een zekere verharding opgetreden. Acties zijn minder ludiek geworden, zijn vaker anoniem en het gebruik van geweld wordt vaak niet meer principieel uitgesloten.¹ Het gevolg van deze beide ontwikkelingen is dat de kloof tussen overheid en aktievoerders aanzienlijk vergroot is. De overheid toont zich minder bereid om naar radikaliserende aktievoerders te luisteren, en steeds meer aktievoerders richten zich niet meer in hun acties op de overheid, omdat ze daarin geen vertrouwen meer hebben.

In deze sterk gepolariseerde sfeer is (eveneens van beide zijden) vrij veel

¹ Voor dit artikel werd de basis gelegd door een lezing, die ik op uitnodiging van het Leidse SSR op 13 mei jl. heb gehouden. Ik ben voor de diskussie dank verschuldigd aan de aanwezigen, en in het bijzonder aan mede-inleider Meerten ter Borg. Daarnaast mijn dank aan Charles Goossens, Theo van Willigenburg, en de redactie van *Recht en Kriek* voor hun kritische opmerkingen.

Over dit verhandingsproces zie Geert Mak, *Buitenparlementaire actie: de discussie over vormen van protest en burgerlijke ongehoorzaamheid*, (Stichting Burgerchapskunde) 1984.

verbaal geweld te konstaten.² Zo worden aktievoerders impliciet of expliciet beschuldigd van nihilisme en wordt over burgerlijke ongehoorzaamheid gesproken in termen van normverval of normvervaging. In dit artikel zal ik dit verwijt bespreken en aantonen dat het voor een deel samenhangt met de meest gangbare visie op burgerlijke ongehoorzaamheid, zoals die in Nederland door Schuyt is geïntroduceerd. Een dergelijk verwijt mist reële grondslag, maar heeft wel een duidelijke functie: het is een middel in de strijd tussen verschillende stelsels van normen en waarden.

Burgerlijke ongehoorzaamheid is dan ook geen teken van verval van normen, maar van een strijd om de vraag welke normen maatschappelijk aanvaard moeten worden. Het kan hierbij gaan om konfliktierende morele normstelsels, maar ook om een konflikt van verschillende interpretaties van het bestaande juridische normstelsel. Op twee van dergelijke konflikten zal ik aan het slot van dit artikel ingaan: euthanasie en het verzet tegen de kruisraketten.

§2 Nihilisme en normvervaging

Het begrip 'nihilisme' heeft in de geschiedenis veel verschillende inhoud gehad.³ De klassieke versie van het nihilisme is echter die, welke verbonden is met namen als Dostojewski en Nietzsche: de volstrekte afwezigheid van normen en waarden waardoor het leven zinloos wordt. Dit impliceert dat het onmogelijk is geldige preskriptieve uitspraken te doen.

In deze absolute zin is het nihilisme onhoudbaar. Dat de konfessionele basis van de heersende normen en waarden door velen wordt aangevochten, hoeft nog niet in te houden dat deze normen en waarden zelf ook ongeldig zijn; ze kunnen een andere basis hebben. En voorzover ze wel ongeldig zijn omdat die andere basis ontbreekt, betekent dat nog niet dat er helemaal geen geldige normen en waarden meer zijn. Over de precieze inhoud van mensenrechten mag een meningsverschil bestaan; maar dat neemt niet weg dat over de kern ervan wel degelijk een bepaalde consensus mogelijk is.

Het nihilisme is niet alleen theoretisch onhoudbaar; het is bovendien niet of nauwelijks feitelijk aanwezig in de Nederlandse samenleving. Onze samenleving is er een van moraal pluralisme: er bestaat een veelheid van morele opvattingen.⁴ Dit mag zeker niet verward worden met nihilisme. Dat een ander andere normen heeft dan ik, is niet hetzelfde als dat hij of zij geen normen heeft.

Wanneer het nihilisme zowel onhoudbaar is, als ook door niemand werke-

2 In dit artikel richt ik mij verder uitsluitend op het verbaal geweld tegen ongehoorzame burgers. Dit neemt echter niet weg dat er ook aan demagogische kreten tegen de overheid gevaarlijke kanten zitten. Een voorbeeld is het veelvuldig gebruik van termen als 'fascistisch' of 'fascistoïde', zoals gebeurde tegen een in dit opzicht volstrekt integere burgemeester Van Thijn bij de installatie van een raadslid voor de Centrunpartij.

3 Voor de geschiedenis van het nihilisme zie M.B. ter Borg, *Nihilisme en de Franse sociologische traditie*, diss. Leiden 1982. Deze dissertatie vormt de basis voor het hierna volgende betoog over nihilisme.

4 Deze verscheidenheid moet overigens ook niet overdreven worden. Over een aantal grondprincipes bestaat wel degelijk een vrij brede consensus.

lijk aangehangen wordt, wat is dan de zin van het gebruik van de term? Het ware beter deze dan maar af te schaffen. Dat is dan ook de juiste konklusie.⁵ Maar met het begrip 'nihilisme' is iets merkwaaards aan de hand. Men gebruikt het bijna nooit om zichzelf mee te karakteriseren, maar past het toe op een tegenstander.⁶ (Overigens wordt hierbij meestal niet expliciet het woord 'nihilisme' gebruikt.) Bepaalde tegenstanders worden nihilisme verweten. Daardoor stigmatiseert men deze tegenstanders op de meest extreme manier, men plaatst ze buiten de orde, men 'nihilieert' ze. Door tegenstanders te etiketteren als nihilistisch, zegt men in feite dat ze niets zijn, dat ze geen waarden en normen hebben.

Waarden, normen, regels, etcetera van andere groepen die anders zijn, kunnen als een bedreiging van de eigen groepsidentiteit worden gezien, en zij moeten daarom geliquideerd worden. Dit kan gebeuren door nihilite. Wanneer men waarden van anderen nihilieert, geeft men ze een "negatieve ontologische status."⁷

Door anderen als nihilistisch te etiketteren, maakt men ze onschadelijk en wordt hun kritiek op het eigen normstelsel van zijn normatieve lading ontdaan. Het etiketteren van anderen als nihilistisch gebeurt volgens Ter Borg doorgaans dan ook in een strijd tussen verschillende waarden- en normstelsels, en is een middel in die strijd.

Het begrip 'normvervaging' of 'verval van normen' is minder vervaand, maar heeft doorgaans eenzelfde functie. Men gebruikt het niet voor zichzelf, men beschouwt zichzelf juist als diegene die de morele normen hoog houdt. Maar het wordt gebruikt om anderen (de jeugd van tegenwoordig) mee te beschrijven of op zijn hoogst om een algemene toestand in de samenleving aan te duiden. Of er in het algemeen werkelijk een dergelijk verval van morele normen in de samenleving is, is iets wat buiten het bestek van dit artikel valt. Zeker is echter wel dat veel van wat doorgaans als zodanig wordt betiteld, het niet is. Het begrip wordt bijvoorbeeld veelal gebruikt om aan te geven dat er op het gebied van de zedelijkheid in engere zin iets verandert. Maar zaken als een opener houding tegenover bijvoorbeeld nudisme en homoseksualiteit zijn geen teken van normvervaging, maar van normverandering. Dit voorbeeld maakt duidelijk dat ook bij het gebruik van termen als 'normvervaging' het nodige wantrouwen gerechtvaardigd is. Hieronder zal ik nagaan in hoeverre het begrip 'normvervaging' wel van toepassing is op burgerlijke ongehoorzaamheid.

§3 Burgerlijke ongehoorzaamheid: de heersende leer

Ook over het begrip 'burgerlijke ongehoorzaamheid' bestaat geen overeenstemming. Niettemin valt er wel een zekere lijn te ontdekken in het merendeel van de publikaties over dit onderwerp, en wel zodanig dat van een heersende leer gesproken kan worden. Internationaal gezien is de meest

5 In deze zin ook Ter Borg in zijn bijdrage aan de discussieavond in Leiden op 13 mei.

6 Althans tegenwoordig. Met name in de 19e eeuw was dit anders.

7 Ter Borg, o.c., p. 90.

vooraanstaande en duidelijke vertegenwoordiger van deze heersende leer John Rawls.⁸ In Nederland is het, deels hierop gebaseerde, proefschrift van Schuyt toonaangevend: *Recht, orde en burgerlijke ongehoorzaamheid*.⁹ Deze heersende leer kan zeer summier worden samengevat in vijf uitgangspunten:

- 1 Een zeer beperkte en sterk normatief geladen inhoud van het begrip 'burgerlijke ongehoorzaamheid'.
- 2 Morele rechtvaardiging van burgerlijke ongehoorzaamheid is alleen mogelijk met een beroep op algemeen aanvaarde waarden, zoals de beginselen van de democratische rechts- en verzorgingsstaat.
- 3 De overheidssreakte op burgerlijke ongehoorzaamheid dient gematigd te zijn.
- 4 De kloof tussen overheid en ongehoorzame burger is gering.
- 5 De grondslag voor de staat en voor de politieke gehoorzaamheidsplicht is een sociaal kontrakt.¹⁰

De punten 1 en 2 hangen nauw samen: in de definitie van burgerlijke ongehoorzaamheid wordt al een belangrijk deel van de voorwaarden voor morele rechtvaardiging opgenomen. Het meest konsekwent wordt dit erkend door Manenschijn, die benadrukt dat het bij de term burgerlijke ongehoorzaamheid niet gaat om een beschrijving van feitelijk gedrag, maar om een legitimatiemodel.¹¹ Ook in Schuyts proefschrift komt dit tot uitdrukking. Het meest bekende onderdeel hiervan is de opsomming van de tien normaaltypische kenmerken van burgerlijke ongehoorzaamheid:

- 1 De handeling is illegaal.
- 2 De handeling is gewetensvol.
- 3 Er is betekenisamenhang tussen bekritiseerd object en gekozen handelwijze.
- 4 De handeling is weloverwogen.
- 5 De handeling geschiedt openlijk.
- 6 Men werkt vrijwillig mee aan arrestatie en vervolging.
- 7 Men aanvaardt het risico van straf.
- 8 Men heeft tevoren legale middelen geprobeerd.
- 9 Geweldloosheid.
- 10 Rechten van anderen worden zoveel mogelijk in acht genomen.¹²

Hoewel door Schuyt niet zo bedoeld, zijn deze tien kenmerken gaan functioneren als een definitie van burgerlijke ongehoorzaamheid, en tegelijk als

minimumvoorwaarde voor de morele juistheid van politiek gemotiveerde wetsovertredingen. Daarmee worden automatisch een aantal belangrijke morele uitgangspunten buitengesloten, want alleen de eerste twee kenmerken zijn moreel neutraal.

Dit zou op zich nog niet zo erg zijn, wanneer de acht morele kenmerken terecht worden genoemd als voorwaarden om van gerechtvaardigde burgerlijke ongehoorzaamheid te kunnen spreken. Maar dat is nu juist niet het geval. Het gaat hier om een legitimatiemodel, dat slechts geldig is als de 'moraal van het burgerschap'. Alleen wanneer men deze moraal van het burgerschap aanhangt, zijn de laatste acht kenmerken terecht vereisten. Maar deze moraal is mijns inziens onhoudbaar. Zij is namelijk gebaseerd op een theorie van een sociaal kontrakt. Deze theorie is echter hetzij feitelijk onhoudbaar (wanneer men het kontrakt ziet als een feitelijk gebeuren), hetzij irrelevant (wanneer men het ziet als een fictie).¹³ Daarmee valt ook de hele moraal van het burgerschap in duigen.

Op deze theoretische bezwaren tegen de heersende leer wil ik hier verder niet ingaan.¹⁴ Het gaat er in dit artikel vooral om hoe deze theorie in de praktijk gefunctioneerd heeft.

Een van de verdiensten van Schuyts proefschrift is geweest dat het heeft bijgedragen tot een vrij algemene aanvaarding van burgerlijke ongehoorzaamheid. Van CPN tot VVD wordt momenteel erkend dat in principe ook in een democratie burgerlijke ongehoorzaamheid soms gerechtvaardigd kan zijn. In de Bondsrepubliek bijvoorbeeld is men in dit opzicht veel minder ver. Een marxistisch theoreticus als Habermas beroept zich daar zeer pragmatisch op de liberaal Rawls om althans enige erkenning van burgerlijke ongehoorzaamheid te bereiken.¹⁵

Maar deze brede theoretische acceptatie blijkt in de praktijk vaak niet erg ver te gaan. Men stelt dermate hoge eisen dat in de praktijk bijna geen enkele aktie eraan kan voldoen. Zo wordt in een vrij recente PvdA-notitie met instemming Den Uyl geciteerd, die (in 1968) meende, dat het moest gaan om

'een uiterste middel in een werkelijke noodsituatie tegenover een kennelijk onredelijke tegenstander, nadat alle mogelijkheden om met normaal overleg tot het doel te komen zijn uitgeput'.¹⁶

13 Irrelevant in die zin dat de konstruktie van een fictief kontrakt de moraal van het burgerschap zelf niet kan dragen. Een fictief kontrakt kan in een andere zin wel relevant zijn als neuristisch model, maar vormt zelf geen rechtvaardiging van de moraal van het burgerschap.

14 Zie daarvoor *Een andere visie op burgerlijke ongehoorzaamheid*.

15 Zie bijvoorbeeld Jürgen Habermas, *Ziviler Ungehorsam — Testfall für den demokratischen Rechtsstaat. Wider den autoritären Legalismus in der Bundesrepublik*, in: P. Glöck (red.), *Ziviler Ungehorsam im Rechtsstaat*, Frankfurt am Main 1983 (Ned. vertaling in *Krisis* 6 (1986) 1, pp. 54-69).

16 Notitie uit 1983 van het PvdA-partijbestuur over burgerlijke ongehoorzaamheid. Voor een kritiek op de PvdA-opvatting zie Freek Bruinsma, *Het recht op verzet*, Leiden (Staatskundige Pamfletten nr. 1) 1983.

8 Zie John Rawls, *A Theory of Justice*, Oxford (Oxford University Press) 1971, §§ 55-59.
9 C.J.M. Schuyt, *Recht, orde en burgerlijke ongehoorzaamheid*, diss., Rotterdam (Universiteit Pers) 1972. In belangrijke mate gebaseerd op Schuyt en Rawls is het boek van G. Manenschijn: *Burgerlijke ongehoorzaamheid: over grenzen aan politieke gehoorzaamheid in een democratische rechts- en verzorgingsstaat*, Baarn (Ten Have) 1984.
10 Voor een uitgebreidere analyse van en kritiek op deze heersende leer zie mijn *Een andere visie op burgerlijke ongehoorzaamheid*, Arnhem (Gouda Quint) 1986.
11 Zie Manenschijn, o.c., p. 87.
12 Schuyt, o.c., p. 3111.

Een dergelijke beperkte opvatting zou men toch niet verwachten in een partij die nauwe banden heeft met de vakbeweging, en die ook stakingen ondersteunde toen deze nog niet half gelegaliseerd waren.

In een dergelijke benadering blijft de theorie van Schuyt uitstekend in te passen. Allereerst al omdat de tien kenmerken zelf een zeer belangrijke beperking inhouden: slechts weinig acties kunnen deze zelf passeren. Zo konkludeerde Schuyt zelf in een onderzoek dat van de door zijn onderzoeksgroep onderzochte acties slechts 15% lag in de traditie van burgerlijke ongehoorzaamheid.¹⁷

Maar daarnaast is het nog mogelijk om deze toch al beperkende kenmerken zo restrictief mogelijk te interpreteren, waardoor er bijna niets meer overblijft. Het criterium dat eerst legale middelen moeten zijn uitgeput, kan bijvoorbeeld zodanig worden uitgelegd, dat er bijna nooit aan voldaan is: in Nederland is immers een beroep op de rechter, een verzochtschrift aan het parlement of een betere verkiezingsuitslag nooit uitgesloten.¹⁸

Zo wordt de heersende leer van burgerlijke ongehoorzaamheid niet gebruikt om ruimte te scheppen voor aktievoerders, maar juist om hen buiten te sluiten. Acties die niet passen binnen de nauwe grenzen van de heersende leer, worden als moreel onjuist aan de kant geschoven.¹⁹ Men houdt hierbij de schijn van democratie hoog, men erkent immers in principe dat burgerlijke ongehoorzaamheid toelaatbaar kan zijn. Maar vervolgens stelt men dusdanige eisen, dat deze principe-aanvaarding zonder betekenis blijft.²⁰

De tien kenmerken van Schuyt zijn bij dit alles bijzonder bruikbaar, omdat deze zich op het middel concentreren en het doel buiten beschouwing kan blijven. Bij de beoordeling van de aktie kan men dus de discussie uitsluitend richten op het middel. Omdat bijna geen aktie voldoet aan de eisen die aan het middel gesteld worden, kan het daarbij blijven en komt men aan de discussie over de doelen niet meer toe. Men hoeft nog slechts te wijzen op bepaalde aspecten van de aktie, zoals de heimelijkheid of de geweldadigheid, om te bewijzen dat de aktie niet door de beugel kan.

Vaak is bovendien sprake van een bijzonder suggestief taalgebruik. Bijvoorbeeld:

"Is als 'ideeël' bedoeld vandalisme wel te tolereren?"²¹
Ook een bekende techniek is die van een soort domino-theorie. Acties

17 Zie C.J.M. Schuyt, *Onderzoek naar burgerlijke ongehoorzaamheid in Nederland 1968-1987*, in: *Ratio-congresbundel Burgerlijke Ongehoorzaamheid*, Zutphen (Centrum voor de Rechterlijke Macht) 1982, deel I, pp. 14-31.

18 Een verdere beperking vindt men doordat vaak het normaaltypische aspect van de kenmerken wordt genegeerd, dat wil zeggen het feit dat ze volgens Schuyt niet altijd aanwezig hoeven te zijn. Openbaarheid of geweldloosheid is volgens Schuyt niet altijd noodzakelijk.

19 Iets dergelijks klinkt ook door in het betoog van Schuyt c.s., waar zij hun bezinning op een achttal denkers rechtvaardigen met: "Om deze gemakzucht en burgerlijke onverantwoordelijkheid inzake gehoorzaamheid aan de orde te stellen, werd dit uitstapje naar acht denkers ondernomen". (*Ratio-congresbundel Burgerlijke Ongehoorzaamheid*, deel II, pp. 5-6.)

20 Zo werden door de OvJ Corstens in het Dodeward-proces (zie *NJ* 1982, 117) de tien criteria van Schuyt gebruikt om aan te tonen dat de akties niet juist waren.

21 Hein Roethof, *Van kwaad tot erger* (Notitie voor de fractieleiden van de PvdA (februari 1980), in: *Burgerlijke ongehoorzaamheid: over burgers in verzet* (DIC-map 86) Amersfoort (De Horstink) 1981, pp. 101-102.

van burgerlijke ongehoorzaamheid zouden een spiraal in gang zetten waardoor andere niet toelaatbare acties zouden volgen. Zo bijvoorbeeld Donner:

"Zogenaamd geweldloze acties kunnen zeer onbarmhartig zijn. Op zichzelf inderdaad geweldloze acties, zoals de hierboven genoemde boycot van gesegegerde autobussen of de "sit-ins" geraken gemakkelijk in een spiraal waarbij derden de dupe worden van de krachtmeting of waarbij het komt tot een soort publieksgijzeling."²²

De heersende leer inzake burgerlijke ongehoorzaamheid staat aldus ten dienste van een reductieproces. Van ideeële acties concentreert men zich uitsluitend op het gebruikte middel. Wanneer dit niet door de beugel kan volgens de tien criteria van Schuyt, hoeft men verder niet over de ideeële aspecten te spreken. Het is nu nog slechts één stap om de hele aktie te reduceren tot een 'gewone' kriminele aktie. De hele morele en politieke dimensie van de aktie is hiernee buiten zicht gemanoeuvrerd.

Eenmaal in dit stadium aangekomen, ligt het verwijt van nihilisme niet ver meer weg. Of men hierbij de term gebruikt, is van weinig belang: het verwijt van 'gebrek aan normen en waarden' is impliciet vrij eenvoudig gemaakt.²³

Aldus nihilieert men de ongehoorzame burger: men ontleent deze diens morele integriteit. Of er sprake is van een morele rechtvaardiging, wordt niet beoordeeld aan de hand van diens normen, maar aan de hand van de moral van het burgerschap. Dit is de moral van de keurige, doorgaans gezaggetrouwe burger, maar meestal niet die van de aktievoerder.

Deze vorm van nihilie dient afgewezen te worden. Mensen die kraken uit eigenbelang, of uit opgekropte woede stenen gooien, hebben wel degelijk morele normen, ook al deelt men deze misschien niet. Acties van het Dierenbevrijdingsfront zijn inderdaad niet openlijk, maar in sommige gevallen wel degelijk moreel te rechtvaardigen. Dat al deze acties niet voldoen aan de tien kenmerken van Schuyt, is geen reden om ze buiten de rechtsorde te plaatsen. Nog minder kunnen ze gezien worden als teken van nihilisme of normvervaging.

Een ander voorbeeld: de kreet 'jullie rechtsorde is de onze niet'.²⁴ Deze kreet wordt soms als nihilistisch geïnterpreteerd. Maar dat is niet juist: er wordt kritiek geleverd op de geldende rechtsorde, maar vanuit het perspectief van een andere.

Aktievoerders hebben wel degelijk morele normen, hoewel soms andere

22 A.M. Donner, *Burgerlijke ongehoorzaamheid*, St. Michielsgestel (C.I.O.) 1985, p. 20.

23 Vgl. ook p. 10: "De burgerlijke ongehoorzaamheid is dan ook sterk verwant aan zulke machtsmiddelen als verzet, opstand en revolutie, waarbij het eveneens om machtsmiddelen gaat, die beogen gelijk te krijgen voor hen die "geëlijk hebben". Dikwijls is deze ongehoorzaamheid een voorstadium van die dieper ingrijpende machtsmiddelen of een waarschuwing dat het daartoe komen kan".

24 Zie bijvoorbeeld Ter Borg, o.c., p. 205, die dit verwijt signaleert bij verschillende instanties die zich bezighielden met de kroningsstellen in Amsterdam op 30 april 1980.

25 Zie hierover ook Bruinsma, o.c., p. 29. Zie verder Veit Michael Bader, "Deze rechtsorde is de onze niet", in: *Recht en kritiek* 1982, pp. 188-218, die benadrukt dat een dergelijke leuze niet letterlijk gehanteerd kan worden: men moet noch de rechtsorde en bloc verdedigen, noch deze en bloc verwerpen.

dan die van Schuyt of die van de regeerders. Het gaat niet aan om hen met een uiterst betwistbare moraal van het burgerschap om de oren te slaan en ze vervolgens gebrek aan moraal te verwijten. Dit levert een tweede reden op (naast de theoretische onhoudbaarheid) om de heersende leer inzake burgerlijke ongehoorzaamheid te verwerpen. Deze heeft als resultaat dat de discussie over de juistheid van de akte zich doorgaans vrijwel geheel op het middel concentreert en het doel er grotendeels buiten laat, afgezien van wat lippendienst aan de mogelijke nobele intenties.

§4 Een alternatieve definitie

Er is dus behoefte aan een andere normatieve theorie van burgerlijke ongehoorzaamheid. Ik zal hier slechts kort ingaan op de door mij voorgestelde definitie van burgerlijke ongehoorzaamheid. Het bezwaar tegen een definitie van burgerlijke ongehoorzaamheid is dat deze allerlei normatieve elementen bevatten. Van verschillende kanten is daarom al bepleit een meer neutrale definitie te kiezen. Daarom heb ik de volgende omschrijving voorgesteld:

Burgerlijke ongehoorzaamheid is de bewuste niet-nakoming van juridische verplichtingen, die volgens de handelende persoon moreel gerechtvaardigd is, terwijl deze de legitimiteit van de rechtsorde niet volledig ontkent.²⁵

Deze definitie bevat drie elementen: illegaal, gewetensvol en niet-revolutionair. De moeilijke formulering van de illegaliteit is gekozen om duidelijk te maken dat ook niet-nakoming van een rechtelijk vonnis of van een civielrechtelijke verplichting eronder valt. Verder moet illegaal ruim worden uitgelegd, in die zin dat ook gevallen van betwiste legaliteit worden omvat, iets wat zich bijvoorbeeld voordoet wanneer een meningsverschil bestaat over de geldigheid of toepasselijkheid van een strafbepaling.²⁶

De gewetensvolheid is de kern waar het om draait. Er wordt slechts vereist dat de akte volgens de normen van de handelende persoon gerechtvaardigd is. Diens morele normen worden daarmee serieus genomen, wat overigens niet hetzelfde is als dat men ze deelt. Verdere morele vereisten horen niet in de definitie thuis. Wanneer men daarentegen de benadering van Schuyt kiest, vallen uitsluitend die acties eronder die volgens de normen van Schuyt moreel juist zijn.

Het element niet-revolutionair tenslotte is slechts ingevoerd omdat de ethische en rechtsfilosofische discussie een geheel andere wordt, zodra iedere legitimiteitserkenning ontbreekt.²⁷

²⁵ Zie over de kwestie van de definitie: *Een andere visie op burgerlijke ongehoorzaamheid*, § 1.4.

²⁶ Dit is ook de reden waarom ik euthanasie (nog) als burgerlijke ongehoorzaamheid beschouw. Van alle vormen van euthanasie wordt momenteel terminatie door sommigen nog staande gehouden dat ze naar geldend recht illegaal zijn. Anders Ch.J. Enschede in zijn *Post Scriptum bij Een andere visie op burgerlijke ongehoorzaamheid*.

²⁷ Het vaak wel gebruikte element 'politieke protestvorm' heb ik weggelaten, omdat het mijns inziens niet helder af te grenzen is. Bij veel acties spelen motieven van persoonlijke morele overtuigingen, motieven van eigenbelang naast meer politieke overwegingen.

Het voordeel van deze definitie is dat het morele perspectief van de ongehoorzame burger uitgangspunt is. Het dient de burger zelf te zijn, die bepaalt of de akte volgens hem of haar moreel juist is. Dit oordeel moeten we in de eerste instantie respecteren, anders ontegenen we de burger diens morele integriteit. Alleen dan is een eerlijke en open discussie mogelijk over de juistheid van de akte-voorwaarde daarvoor is immers dat men de gesprekspartner serieus neemt. Door al bij voorbaat uit te gaan van een moraal die door de ander mogelijk niet gedeeld wordt, praat men slechts langs elkaar heen. In een open, democratische rechtsorde past een dergelijke benadering zeker niet.

§5 Burgerlijke ongehoorzaamheid een teken van normvervaging?

Centraal element van de door mij voorgestelde definitie van burgerlijke ongehoorzaamheid is de gewetensvolheid van de handeling. De ongehoorzame burger vindt zijn of haar akte moreel juist. Van afwezigheid van normen en waarden is dus geen sprake; morele waarden zijn bij ongehoorzaamheidsaktes vaak juist de inzet van de akte.

Toch wordt soms ongehoorzame burgers nihilisme verweten of wordt burgerlijke ongehoorzaamheid een teken van normvervaging genoemd, in een adem met de belastingontduiking en toenemende criminaliteit.²⁸ Het zal nu duidelijk zijn dat dit verwijt niet terecht is, maar gezien moet worden in het kader van een strijd tussen verschillende stelsels van normen en waarden. De heersende moraalopvatting, waarin de burger zich gebonden voelt op basis van een sociaal kontrakt en daarom slechts bij hoge uitzondering ongehoorzaam mag zijn, wordt bedreigd door een hoge frekwentie van burgerlijke ongehoorzaamheid, die niet binnen die moraal past. Tegen een dergelijke bedreiging wordt door sommigen gereageerd met verwijten van nihilisme of van normvervaging, door suggestieve associaties met vandalisme of spiralen van geweld (die daarmee deels juist opgeroepen worden). Aldus probeert men de kritiek op de heersende opvattingen te neutraliseren door radikale burgers buiten de morele orde te plaatsen.

De grond van het verwijt is dus dat de ongehoorzame burger sommige normen en waarden van de bestaande rechtsorde of van de heersende moraal aanvecht. Daar worden echter andere normen en waarden tegenover gesteld. De burger beslist zelfstandig dat in dit geval de morele plicht tot gehoorzaamheid aan de wet niet opweegt tegen andere morele plichten. Tenzij gehoorzaamheid soms ook niet-morele gronden kan hebben (gemak/zucht/vrees voor sancties), is dit bij burgerlijke ongehoorzaamheid juist niet

waarbij moeilijk te bepalen is waarop nu het accent ligt: kraken, dienstweigeren, illegale stakingen. Wil men echter toch binnen deze ruime greep handelingen een subcategorie voor die acties waarbij het politieke element voorop staat, dan is de term 'burgerlijk verzet' daarvoor mijns inziens het meest geschikt. (Zie hierover *Burgerlijk verzet en de kruisraketten*, Amsterdam (PPR-standpunten nr. 1) 1984, p. 4.) Maar een scherpe begrenzing van deze subcategorie is niet mogelijk.

²⁸ Voor alle duidelijkheid: in de meeste gevallen gebeurt dit niet in expliciete termen, maar meer indirect of zelfs suggestief.

het geval. Een democratie die morele autonomie hoog in het vaandel voert, zou dus eigenlijk blij moeten zijn met burgerlijke ongehoorzaamheid: het kan een teken zijn van een hoog moreel bewustzijn van de burgers.

Nu lijkt het misschien of ik het probleem gewoon omzeild heb, door al in de definitie van burgerlijke ongehoorzaamheid het element gewetensvol op te nemen. Maar is het niet juist zo, dat er ook actie gevoerd wordt zonder enige morele rechtvaardiging, die dus buiten deze definitie valt? Ik denk dat dit bezwaar alleen een theoretisch is. In de praktijk van de illegale protestaties zijn nihilistische acties uiterst moeilijk aan te wijzen. Ook zij die zich beroepen op bezwaren tegen 'het systeem', hanteren hierbij een morele argumentatie: men heeft bezwaren tegen het systeem vanuit een bepaald normatief uitgangspunt.

Mijn betoog moet overigens niet worden misverstaan: ik stel niet dat iedere vorm van burgerlijke ongehoorzaamheid moreel juist is, omdat de burger dat als zodanig ziet. Integendeel, over de morele juistheid van acties zal wel degelijk een normatieve discussie moeten plaatsvinden. Zo meen ik dat er goede gronden zijn om staande te houden dat in Nederland bij politieke ongehoorzaamheidsacties geen geweld mag worden gebruikt. Niet iedere vorm van burgerlijke ongehoorzaamheid is moreel juist. Maar wil men over de juistheid van acties in discussie kunnen gaan met de aktievoerders, dan zal men eerst hun morele integriteit moeten erkennen. Impliciete verwijten van nihilisme of normvervaging vormen daartoe bepaald geen bijdrage.

§6 Burgerlijke ongehoorzaamheid als konflikt tussen recht en moraal?

Vaak wordt gesteld dat het bij burgerlijke ongehoorzaamheid gaat om een konflikt tussen moraal en recht. Maar dat is een onjuiste voorstelling van zaken. Het gaat namelijk hetzij om een konflikt binnen de moraal, hetzij om een konflikt binnen het recht, hetzij om beiden.

Allereerst het konflikt binnen de moraal. Dan is er een konflikt tussen verschillende redenen die er kunnen zijn voor ongehoorzaamheid aan de wet en de morele redenen om in dit konkrete geval de wet te overtreden. De morele plicht om te protesteren tegen een bepaald onrecht weegt bijvoorbeeld zwaarder dan de ongehoorzaamheid. Het gaat hierbij om een morele afweging, waarvan de uitkomst afhankelijk is van de vraag van welke morele waarden men uitgaat en welk gewicht men daaraan toekent. Tegenstanders van konkrete ongehoorzaamheidsacties zullen in zo'n geval moeten aantonen dat de morele afweging anders behoort te gebeuren, bijvoorbeeld doordat de ongehoorzaamheid zwaarder moet wegen. Maar de discussie die in zo'n geval gevoerd wordt, is een *morele* discussie.

Een andere mogelijkheid is die van een konflikt binnen het recht. Bekende voorbeelden hiervan zijn de acties van de Amerikaanse burgerrechtbeweging, waarbij ongedulde lokale verordeningen werden overtreden. Het ging hierbij om een konflikt tussen verschillende rechtsopvattingen: waren de verordeningen wel of niet geldig? Hetzelfde recht wordt verschillend geïnterpreteerd. Voor- en tegenstanders voeren in zo'n geval een *juridische* discussie.

Presentatie van burgerlijke ongehoorzaamheid als een konflikt tussen recht en moraal is in zo'n geval niet alleen onjuist, maar kan bovendien een middel zijn om de discussie te ontlopen. Tegenstanders van burgerlijke ongehoorzaamheid kunnen immers zeggen dat moraal en recht gescheiden dienen te zijn, en dat er in het recht geen ruimte is om de morele overtuigingen van wetsovertreders een rol te laten spelen. Daargelaten of dit laatste juist is, kan dit uitgangspunt de konklusie zeker niet dragen. In veel gevallen hebben ongehoorzame burgers wel degelijk een juridische argumentatie voor hun wetsovertreding. Hierover zal dan een juridische discussie moeten plaatsvinden. En wanneer het om de morele discussie gaat, is evenzo duidelijk dat politici de discussie niet uit de weg mogen gaan met een verwijzing naar de gescheiden sferen van moraal, politiek en recht. Er is in deze gevallen wel degelijk een normatieve discussie mogelijk tussen voor- en tegenstanders. In een democratische rechtsstaat zullen noch rechters, noch politici deze discussie uit de weg mogen gaan.

Dit betoog wil ik illustreren aan de hand van twee aktuele voorbeelden, waar heel duidelijk sprake is van konflikten tussen verschillende rechtsopvattingen. In beide gevallen is er overigens ook sprake van konflikttrende morele opvattingen, maar die zijn in dit verband minder interessant.

1 Euthanasie

Wanneer we de discussie over de morele toelaatbaarheid van euthanasie bekijken, zien we dat het gaat om twee botsende opvattingen van medische beroepsmoraal.²⁹ Aan de ene kant wordt sterker de nadruk gelegd op de kwaliteit van het door de arts te beschermen leven en op het zelfbeschikkingrecht van de patiënt, aan de andere kant spelen bijvoorbeeld het principe 'gij zult niet doden' en de heiligheid van het leven een grotere rol. Opmerkelijk is dat de kwestie van de ongehoorzaamheid aan de wet bijna geen zelfstandige rol speelt. Hoogstens speelt de mogelijke illegaliteit een rol bij de vraag of de arts moreel verplicht is de overlijdensverklaring naar waarheid in te vullen,³⁰ maar bij de euthanasiehandeling zelf is de mogelijke ongehoorzaamheid (terecht) slechts van sekundair belang.

Maar de euthanasiediskussie wordt ook op juridisch vlak gevoerd. Zo heeft Enschedé een interessant pleidooi gevoerd voor de stelling dat euthanasie naar geldend recht al gezien kan worden als niet onrechtmatig. Volgens hem is er binnen het geldende recht al de mogelijkheid om een arts vrijuit te laten gaan die op grond van een niet onredelijke medische beroepsmoraal op uitdrukkelijk verzoek van een patiënt diens leven heeft beëindigd. Dat

²⁹ In de ethiek gebruikt men het woord 'ethiek' meestal voor de wetenschappelijke bestudering van de moraal, terwijl men het woord 'moraal' gebruikt om konkrete stelsels van normen en waarden aan te duiden. Daarom spreek ik hier niet van 'beroepsethiek', maar van 'beroepsmoraal'.

³⁰ Zie over het invullen van de overlijdensverklaring Ch.J. Enschedé, *De Arts en de Dood*, Deventer (Kluwer) 1985, pp. 101-116 (eerder verschenen in *NJB* 1985, pp. 797-802). Enschedé betoogt dat er juridisch gezien bij een euthanasie volgens de regels van een redelijke medische standaard, sprake is van een natuurlijke dood. De kwestie van de illegaliteit speelt dus helemaal niet.

een dergelijke beroepsexceptie wordt erkend door het recht, toont hij aan met andere voorbeelden waarin de rechter iemand die zich beriep op zijn beroepsmoraal vrijuit liet gaan: de opticien, de Huizer recarts, en het arrest van 27 november 1984, *N/1985, 106*, waarin euthanasie in bepaalde omstandigheden niet onrechtmatig werd geacht.³¹

Het lijkt mij dat Enschedé voor zijn stelling bijzonder goede argumenten aanvoert. De implicatie ervan is dat wetgeving (met alle problemen van dien) overbodig is, aangezien het geldende recht al voldoende mogelijkheden biedt voor het gewenste resultaat.³²

De precieze inhoud van het betoog is in dit verband van minder belang. Essentieel is dat het gaat om een bijdrage aan een *juridische* discussie. Tegenover de meest gebruikelijke rechtsopvatting wordt een andere geplaatst, maar wel een *rechtsopvatting*. Het is geen konflikt tussen recht en moraal of een meningsverschil over de vraag hoe het recht er behoort uit te zien, maar een konflikt over de inhoud van het geldende recht.³³

Dergelijke meningsverschillen over de inhoud van het geldende recht zijn voor juristen heel gewoon. Konkrete gevallen van burgerlijke ongehoorzaamheid geven echter de mogelijkheid om de zaak ook aan de rechter voor te leggen, in de hoop dat deze overtuigd raakt van de voorgestelde rechtsinterpretatie. In zo'n situatie kan burgerlijke ongehoorzaamheid van belang zijn voor het recht om het meer in overeenstemming te brengen met de maatschappelijke opvattingen, en om het recht mogelijk ook op de lange duur iets rechtvaardiger en beter te laten worden.³⁴

In dergelijke gevallen kan het vanuit het recht gezien juist zijn dat mensen blijven handelen overeenkomstig hun weloverwogen eigen rechtsopvatting, ook wanneer deze (nog) niet door de rechtspraak wordt erkend. Ook vaste jurisprudentie kan veranderen. Maar dat kan alleen als de rechter steeds opnieuw wordt gekonfronteerd met deze rechtsopvatting in konkrete gevallen.³⁵

2 Verzet tegen de kruisraketten

Over de plaatsing van de kruisraketten is een zeer intensieve discussie gevoerd en nog steeds gaande. Een deel van de bevolking heeft dusdanige

³¹ Zie Enschedé, o.c.

³² Ik meen derhalve dat een ruimere juridische mogelijkheid voor euthanasie inderdaad een gewenst resultaat is. Voor deze stelling zijn ook goede rechtsfilosofische en ethische argumenten te geven. Zie bijvoorbeeld Enschedé, o.c., met name pp. 19-38.

³³ Uit dit voorbeeld blijkt tevens dat er tussen recht en moraal geen absolute scheiding bestaat. Het recht inkorporeert in dit geval de medische moraal. Om nog preciezer te zijn: het inkorporeert niet de medische moraal, maar het laat handelen toe volgens iedere medische moraalopvatting, die niet onredelijk is.

³⁴ Andere voorbeelden waar burgerlijke ongehoorzaamheid een dergelijke functie heeft gehad, zijn het kraken en de hulpverlening aan weggelopen minderjarigen. Mogelijk is ook bij de laatste sprake van een beroepsexceptie, zoals die door Enschedé wordt bepleit als geldend voor arts, veerts en opticien.

³⁵ Voor een pleidooi dat het vanuit het oogpunt van een goede rechtsorde wenselijk is dat burgers in een dergelijke situatie hun eigen rechtsopvatting volgen, zie Ronald Dworkin, *Taking Rights Seriously*, Cambridge, Mass. (Harvard University Press), 1978, pp. 206-222. Op dit argument ga ik hieronder uitgebreider in.

bezwaren hiertegen dat het overgaat tot burgerlijke ongehoorzaamheid, bijvoorbeeld in de vorm van belastingweigering. De discussie heeft zich eerst vooral op moreel en politiek vlak bewogen, maar op een gegeven moment is er ook een juridische discussie ontstaan over de eventuele strijdigheid met Grondwet en internationaal recht. De partijen zijn in deze discussies overigens niet altijd dezelfde. Zo is D'66 politiek tegenstander van de raketten, maar is er volgens een groot deel van deze partij geen strijdigheid met de Grondwet. Anderzijds zijn er ook voorstanders van de plaatsing die wel twijfels hebben over de grondwettigheid van het plaatsingsverdrag.³⁶

Ik wil hier niet uitgebreid ingaan op de argumenten voor en tegen. Voldoende is te constateren dat zowel in de kwestie van de grondwettigheid, als in die van de strijdigheid met het internationale recht, beide posities niet volstrekt onredelijk zijn. Ook wanneer men zelf meent dat er geen strijdigheid bestaat, zal men moeten erkennen dat er voor het tegendeel wel redelijke argumenten aan te voeren zijn; en omgekeerd.

In deze beide discussies gaat het dus weer niet alleen om botsende morele en politieke opvattingen, maar ook om een konflikt tussen verschillende rechtsopvattingen. De visie van althans een deel van de tegenstanders dat plaatsing en/of plaatsingsverdrag strijdig zijn met Grondwet en internationaal recht, is een visie op wat het recht is, niet op wat het zou *behoren te zijn*.

Wat is nu de konsekwentie van een dergelijke rechtsopvatting voor de juridische toelaatbaarheid van protesten tegen de plaatsing in de vorm van burgerlijke ongehoorzaamheid? Ik zal hier uitsluitend ingaan op de opvatting dat er strijdigheid is met de Grondwet. De argumentatie in geval van strijdigheid met het internationale recht is grotendeels analoog.

Het verdrag had volgens de regels van de Grondwet met tweederde meerderheid moeten worden goedgekeurd; immers er is strijdigheid met de Grondwet. Dit is echter niet gebeurd. Dit impliceert dat de goedkeuring van het verdrag niet op geldige wijze tot stand gekomen is, zodat het verdrag ongeldig is.

Doet hieraan iets af dat een gewone meerderheid van het parlement heeft uitgesproken dat er geen strijdigheid is? Dit hangt er weer van af welke juridische visie men heeft op de betekenis van de Grondwet. Mijns inziens dient de nadruk gelegd te worden op de waarborgfunctie van de Grondwet, die garandeert dat bepaalde essentiële zaken niet te eenvoudig door toevallige meerderheden opzij kunnen worden gezet. Zou men toelaten dat over de grondwettigheid van verdragen wel met gewone meerderheid kan worden beslist, dan verliest de Grondwet een deel van deze waarborgfunctie. Dit noopt tot een uitleg waarbij ook over de niet-strijdigheid met tweederde meerderheid wordt beslist.³⁷

Natuurlijk is hierbij van belang dat een gezaghebbend orgaan een andere interpretatie van de Grondwet geeft. Een meerderheid van de Tweede

³⁶ Zie over de discussie rond de grondwettigheid N. H. M. Roos, *Grondwet en Kruisvlucht-wapens*, Assen (Van Gorcum) 1986. De discussie over de strijdigheid met het internationaal recht wordt gedeeltelijk zelfs expliciet gevoerd voor een juridisch forum in het proces tegen de Staat. Zie *De dagvaarding*, Nijmegen (Ars Aequi) 1985, en andere processuiken.

³⁷ Zie ook Van Maarseveen in het *NJB* 1984, 14, p. 439. Anders: Roos, o.c., p. 33.

Kamer, het orgaan dat in Nederland in een aantal gevallen de taak heeft de Grondwet te interpreteren, meent (impliciet) dat een gewone meerderheid van de Kamer beslissen kan over de eventuele strijdigheid met de Grondwet. Dit is een gezaghebbende uitspraak, zoals voor de interpretatie van de wet een uitspraak van de Hoge Raad gezaghebbend is.³⁸ Een burger die zich een opvatting vormt over de juiste interpretatie van de Grondwet, zal daarbij een zekere kracht moeten toekennen aan deze uitspraak van het parlement.

Niettemin is dit gezag niet absoluut. Uiteindelijk heeft iedere burger een eigen verantwoordelijkheid. Burgers behoren te handelen overeenkomstig hun opvatting van de Grondwet.³⁹ De loyaliteit van de burger is aan de Grondwet en niet aan de visie van een of andere persoon op wat die Grondwet inhoudt. Dit geldt ook wanneer die persoon de hoogste rechter of wetgever is.⁴⁰

Volgens een burger met een dergelijke rechtsopvatting is het verdrag dus ongeldig. De regering handelt overeenkomstig een ongeldig verdrag, maar dat handelen is bovendien gericht op het totstandkomen van een feitelijke situatie, waarin de soevereiniteit van Nederland of de bevoegdheid van het Nederlandse parlement om over te gaan tot het verklaren van oorlog wordt aangetast. De regering handelt dus niet alleen zonder grondwettelijke legitimatie, maar zelfs in strijd met de Grondwet.⁴¹ In een dergelijk geval kan de eigen loyaliteit van een burger tegenover de Grondwet een reden zijn om tot burgerlijke ongehoorzaamheid over te gaan, om alsnog te proberen regering en kamermeerderheid op het juiste spoor te brengen.

Aldus vindt de burger in het recht een goede en zelfs zwaarwegende reden voor verzet. Het is niet uitgesloten dat de minst ineffektieve vorm van verzet gelegen is in burgerlijke ongehoorzaamheid. Dan wordt daardoor deze vorm van illegaal handelen gelegitimeerd: de onrechtmatigheid van bepaalde overtreedingen wordt weggenomen doordat de actie gericht is op verdediging van de grondslag van het recht.⁴²

Een tegenwerping tegen dit argument is niet dat de burger toch trouw verschuldigd is aan de democratie en aan de Grondwet. Dit is op zich juist, maar dit uitgangspunt leidt nu juist tot twee verschillende conclusies. Zij die menen dat er geen strijdigheid is met de Grondwet, zullen menen dat

38 Zo zal ook een zeker (maar niet een absoluut) gezag moeten worden toegekend aan de uitspraak van de rechter over de eventuele strijdigheid met het internationale recht.

39 Dit uitgangspunt geldt overigens ook voor andere kwesties. Het gaat niet aan om van de Grondwet een opportunistisch gebruik te maken, omdat dat politieke toevallig goed uitkomt.

40 Dit betoog is sterk geïnspireerd door Dworkin, *o.c.*, p. 214: 'A citizen's allegiance is to law, not to any particular person's view of what the law is, and he does not behave unfairly so long as he proceeds on his own considered and reasonable view of what the law requires'. Zo ook voor het internationaal recht: de burger is mogelijk trouw verschuldigd aan het internationaal recht, niet aan de visie van een nationale rechter op de inhoud van dat recht.

41 Ook bij strijd met het internationaal recht zal het verdrag ongeldig zijn en het handelen van de regering onrechtmatig. Ook dan is verzet plicht voor iemand met een dergelijke rechtsopvatting.

42 Of men dit verweer kwalificeert als overmacht of als afwezigheid van materiële wederrechtelijkheid, is in dit verband van minder belang. Beide categorieën vormen als het ware kommuniceerbare vaten.

het uitgangspunt meebrengt dat ook de dissidente burger zich neerlegt bij het besluit. Maar zij die wel strijdigheid zien, menen dat er geen geldige beslissing is genomen, omdat de regels van de democratie en van de Grondwet niet zijn nageleefd. En juist die loyaliteit aan de democratie en aan de Grondwet kan daarom in dit geval meebrengen dat burgerlijke ongehoorzaamheid gerechtvaardigd is.

We zijn hier aan de grens van de spankracht van de democratische procedures.⁴³ Er is strijd over wat die procedures nu precies inhouden. Dit konflikt is moeilijk oplosbaar. Beide partijen menen steun te hebben voor hun opvatting in het recht. De ene partij meent zelfs dat hierdoor bepaalde (natuurlijk niet alle) aktes van burgerlijke ongehoorzaamheid rechtmatig kunnen worden. In een dergelijk geval, waar over de fundamenteën van de democratie verschil van mening bestaat, schiet de procedurele legitimatie van besluiten tekort. Dan is er nog slechts hoop op hetzij een inhoudelijke legitimatie van besluiten, hetzij een nieuwe consensus over de inhoud van de democratische procedures.

Om een dergelijke nieuwe overeenstemming te bereiken, is een open en inhoudelijke discussie noodzakelijk. Maar in dit geval is er sprake van ongelijke machtsverhoudingen. De macht van de overheid is groot: tijdens de discussie kan zij gewoon doorgaan met de uitvoering van het besluit. Eigenlijk heeft zij weinig behoefte aan een open discussie — voor haar is het goede besluit al genomen. Burgerlijke ongehoorzaamheid kan dan een middel zijn om de discussie opener en gelijkwaardiger te krijgen, doordat de aktievoerder een zekere tegenmacht vormt.

'Wie als onderverteenwoordigd belang een "herrschaftsreife Diskurs" wil, zal eerst door tegendruk het machtsoverwicht moeten proberen te krijgen.'⁴⁴

§7 Conclusies

Burgerlijke ongehoorzaamheid is zeker geen teken van normvervaging of van nihilisme. Integendeel, het is juist een teken van een zekere morele autonomie en van morele bewustwording. Verwijten (meestal impliciet) van nihilisme en normvervaging hebben dan ook niet zozeer een functie in het beschrijven van de werkelijkheid, maar in het manipuleren ervan. Dergelijke verwijten zijn namelijk een middel in een strijd tussen normen- en waardenstelsels, om de tegenstander te kriminaliseren, nihiliseren en aldus buiten spel te zetten.

In de discussie over burgerlijke ongehoorzaamheid zijn nog twee mecha-

43 Schuyt spreekt in dit verband van een vicieuze cirkel. (Zie C.J.M. Schuyt, *Burgerlijke ongehoorzaamheid en kuitsraken*, in: Socialisme en Democratie, juni 1986, p. 171.) Hij miskent echter mijns inziens dat weliswaar de vicieuze cirkel niet rechtstreeks door de rechter doorbroken kan worden door de ongrondwettigheid uit te spreken, maar dat dit niet betekent dat daarom de burgers zich bij het oordeel van de Tweede Kamer dienen neer te leggen. Zij kunnen wel degelijk een juridische rechtvaardiging geven voor ongehoorzaamheidsaktes, alleen kan de rechter dit beroep niet (althans niet volledig) honoreren. Overigens ligt dit voor strijd met het internationaal recht anders, aangezien de rechter daarbij wel een eigen toetsingsbevoegdheid heeft.

44 Freck Bruinsma, 12, 18 of 24 karaats democratie, in *NJB* 55 (1980) 39, p. 1158.

nismen te signaleren, die tot resultaat hebben dat de ongehoorzame burger buiten de orde wordt geplaatst. Ook hier gebeurt dit weer in een strijd tussen verschillende stelsels van normen en waarden. Allereerst is hierbij de heersende leer van burgerlijke ongehoorzaamheid van belang. Deze laat slechts een zeer beperkte ruimte voor ongehoorzaamheidsacties en concentreert zich sterk op het gebruikte middel. Doordat de meeste acties de zeef van de toelaatbare middelen niet passeren, wordt hiermee de morele en politieke dimensie van de akte op zijn minst sterk onderbelicht, zo niet geheel weggewerkt. Tegenstanders kunnen dan de discussie eenvoudig winnen door te wijzen op de gebruikte middelen. Dit is een van de redenen waarom de heersende leer moet worden afgewezen.

Ten tweede speelt een rol het beschrijven van burgerlijke ongehoorzaamheid als een konflikt tussen moraal en recht. Aldus ziet men het als een konflikt tussen (vrijwel) gescheiden sferen, waarvoor geen gemeenschappelijke discussiegrondslag bestaat. Discussie over de akte en de waarden die daaraan ten grondslag liggen, is dus niet goed mogelijk en kan eenvoudig vermeden worden. Dit beschouwen van burgerlijke ongehoorzaamheid als een konflikt tussen moraal en recht is echter onjuist: burgerlijke ongehoorzaamheid is juist een botsen van verschillende morele uitgangspunten. Bovendien is in veel gevallen er ook sprake van een konflikt tussen verschillende juridische opvattingen. In een dergelijk geval is er dus wel degelijk een open discussie op basis van het geldende recht mogelijk en gewenst. Deze discussie zal door diegenen die de dominante rechtsopvatting aanhangen, niet uit de weg moeten worden gegaan. Burgerlijke ongehoorzaamheid vormt in bepaalde gevallen juist een versterking van de discussie doordat het het machtsverwicht tussen beide partijen herstelt.